

Ewa Rogowska-Cybulska

Słownictwo religijne w kaszubskim kalendarzu

Język - Szkoła - Religia 1, 155-169

2006

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ewa Rogowska-Cybulska
Uniwersytet Gdański

SŁOWNICTWO RELIGIJNE W KASZUBSKIM ELEMENTARZU

1. Występowanie wyrazów i wyrażeń związanych z wiarą (odzwierciedlających bezpośredni stosunek człowieka do Boga) i religią (odzwierciedlających zinstytucjonalizowany stosunek człowieka do Boga)¹ w polskich elementarzach podlegało w ciągu wieków istotnym zmianom, których ostatecznym efektem jest całkowity brak tego typu leksyki w elementarzach współczesnych². Na tym tle „pierwszy elementarz do nauki języka kaszubskiego”³ – wydane w 2000 roku *Kaszëbsczë abecadło. Twój pierszi elementôrz* Witolda Bobrowskiego i Katarzyny Kwiatkowskiej⁴ – wyróżnia się stosunkowo wysoką frekwencją słownictwa religijnego. Z tego powodu leksyka dotycząca wiary i religii oraz jej funkcja w tym podręczniku zasługują na dokładniejszą analizę, podobnie jak inne aspekty związane z treścią tego elementarza, które już wcześniej wzbudziły duże zainteresowanie badaczy zajmujących się kaszubszczyzną⁵ lub językami mniejszości narodowych i etnicznych⁶.

¹ A. Markowski, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, Wrocław 1992, t. I, s. 117.

² W ogóle nie wymienia takich nazw H. Borowiec w książce *Słownictwo elementarzy a możliwości umysłowe dziecka* (Lublin 1996), analizująca leksykę w *Elementarzu* M. Falskiego, w *Literach* E. i F. Przyłubskich i w książce *Nauczę się czytać* M. Matery.

³ J. Treder, *Kaszëbsczë abecadło. Twój pierszi elementôrz*, [w:] *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, pod red. J. Tredera, s. 99.

⁴ W. Bôbrowsczi i K. Kwiatkowskô, *Kaszëbsczë abecadło. Twój pierszi elementôrz*, Gdańsk 2000.

⁵ J. Treder, rec. *Witôld Bobrowsczi, Katarzëna Kwiatkowskô, Kaszëbsczë abecadło. Twój pierszi elementôrz*, Gdańsk 2000, „Rocznik Gdański”, r. 60, z. 2, Gdańsk 2000, s. 174–178; J. Kęcińska, *Elementarz kaszubski – jego rola kulturowa i dydaktyczna*, „Acta Cassubiana”, t. IV, Gdańsk–Wejherowo 2002, s. 339–346.

⁶ E. Rzetelska-Feleszko, *Rola nazw własnych dla samoidentyfikacji mniejszości narodowych i etnicznych (na przykładzie Kaszub i Łużyc)*, [w:] *Języki mniejszości i języki*

Analiza słownictwa religijnego wymaga jednak uwzględnienia specyficznej budowy kaszubskiego elementarza, kompozycja tego podręcznika jest bowiem dość skomplikowana, choć bardzo przemyślana i konsekwentnie zrealizowana. Pomiędzy nietypowymi dla elementarza elementami obudowy – z jednej strony mottem (fragment wiersza *Naj zëw Aleksandra Labudy*) i wstępem (pt. *Dobri dzén wszëtczim*, s. 4-6), a z drugiej bibliografią (*Wëzëskónô pismienizna*, s. 162) i spisem treści (*Spisënk zamkłoscë*, s. 163) – znajdują się 43 numerowane, zazwyczaj czterostronicowe (w ośmiu wypadkach dwustronicowe) części, które Jerzy Treder nazywa jednostkami metodycznymi⁷. W skład każdej takiej jednostki wchodzi mniejsze cząstki funkcjonalne, mające stałe miejsce na stronie i powtarzające się w obrębie tej jednostki dwa razy. Na stronie parzystej są to: 1) tytuł główny, 2) duża ilustracja albo kilka mniejszych (m.in. w formie historyjki obrazkowej, np. na s. 8; dwu obrazków skonstruowanych tematycznie, np. na s. 12; kilku obrazków przedstawiających kohiponimy, np. na s. 14), często z podpisem (niekiedy w formie dłuższego tekstu, np. s. 58), 3) do jednostki 21. – powiększona drukowana mała i duża litera kaszubskiego alfabetu lub dwie takie litery (np. *o O* i *ò Ò* na s. 8) wyeksponowane na niebieskim tle, 4) do jednostki 21. – lista wybranych wyrazów zawierających tę literę, a od jednostki 22. – słowniczek tematyczny; zaś na stronie nieparzystej: 1) tekst narracyjny (czytanka) autorstwa twórców elementarza, opatrzona własnym tytułem, 2) utwór wierszowany, też z własnym tytułem, umieszczony na żółtym polu, 3) metodyczny tekst sterujący (zadania dla uczniów), uwzględniający treść czytanki i utworu wierszowanego, 4) słowniczek obrazkowy lub synonimiczny (np. na s. 17: *hòk / kòsz / bùlwa = kartofla, felka, tufła / pùlka = ùpieklò bùlwa (z bùlewina) / knaga = starò krowa / fùl = skòpicą, bòlëstì*)⁸, ponadto 5) nuty piosenki, gdy tekst literacki jest jej słowami

regionalne, pod red. E. Wrocławskiej i J. Zieniukowej, Warszawa 2003, s. 49–59, zwł. 54–56; J. Tambor, *Kilka uwag o edukacji regionalnej. Na przykładzie Śląska i Kaszub*, [w:] *Śląskie studia lingwistyczne*, pod red. K. Kleszczowej i J. Sobczykowej, Katowice 2003, s. 288–294, zwł. 292–293; teźże, *Elementarna wiedza o elementarzach (elementarz a konstruowanie świadomości etnicznej)*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. II. *Tekst a gatunek*, pod red. D. Ostaszewskiej, Katowice 2004, s. 258–269.

⁷ J. Treder, *Kaszëbszcë abecadło...*, s. 99.

⁸ Tamże, s. 99–100.

(w czternastu wypadkach). Poza tym na barwnym pionowym marginesie zarówno stron parzystych, jak i nieparzystych umieszczono przysłowie, zazwyczaj kalendarzowe (najczęściej z datą, do której się ono odnosi). Poszczególne części funkcjonalne koncentrują się wokół nadrzędnej dla całej jednostki metodycznej tematyki, przy czym „tematy jednostek metodycznych (np. szkoła, żniwa, porządek, wykopki itd.) i treść tekstów dostosowane zostały: a) do kalendarza, pory roku i jednocześnie okresu szkolnego; b) do lokalnych realiów kulturowo-cywilizacyjnych, c) do możliwości percepcyjnych dziecka”⁹.

We wszystkich tych częściach – częściej lub rzadziej – pojawiają się wyrazy należące do słownictwa religijnego, zarówno nomina appellativa, jak i nomina propria. W każdym z tych gatunków wyrazy te mają inną wartość symboliczną i z niejednakową wyrazistością mówią o obrazie Kaszub i kaszubszczyzny wpisany w tekst elementarza. W stosunku do niektórych tekstów autorzy elementarza są tylko decydentami, którzy dokonali ich wyboru, na ogół ze względów tematycznych (niekiedy może nawet wbrew oferowanemu przez nie zestawowi słów, np. w wypadku utworów wierszowanych umieszczonych na żółtym polu), w stosunku do innych – są autorami w pełnym tego słowa znaczeniu. Inaczej zatem należy rozpatrywać udział słownictwa religijnego w dwu grupach tekstów: 1) w tekstach napisanych przez autorów elementarza: czytankach odautorskich (C), pytaniach i poleceniach (P), słowniczkach tematycznych (S), wyrazach wprowadzających litery kaszubskiego alfabetu (L) i podpisach pod obrazkami w słowniczku obrazkowym (O), 2) w tekstach wybranych przez autorów elementarza: wierszach (W) i przysłowiach (Prz). W niniejszym opracowaniu dokonam analizy typów i funkcji słownictwa religijnego w pierwszej z tych dwu grup tekstów.

2. Słowniczek nazw związanych z wiarą i religią w tekstach własnych autorów *Kaszëbsczé abecadła* jest stosunkowo bogaty.

2.1.1. Ze względu na najważniejszy wyraz w tej grupie: słowo *Bóg*, omówienie leksyki religijnej występującej w tekstach odautorskich kaszubskiego elementarza rozpocznę od nazw własnych (26 leksemów).

⁹ J. Treder, rec. *Witold Bobrowski, Katarzëna Kwiatkowskô, Kaszëbsczé abecadło...*, s. 174.

W kaszubskim elementarzu znalazły się trzy grupy nazw własnych związanych z wiarą (6 leksemów, 13 użyć):

1) teonimy (nazwy Boga): *Bóg* (5 r.: C, s. 69, 3 r.; 142; 149), *Jezesk* (1 r.: C, s. 62), *Christus* (2 r.: C, s. 115, 2 r.);

2) nazwa Matki Bożej: *Bôza Matka* (2 r.: C, s. 133, 2 r.);

3) nazwy świętych: *swiãtô Barbara* (2 r.: C, s. 57, 2 r.), *swiãti Jan* (1 r.: C, s. 157);

oraz trzy grupy nazw związanych z religią (20 leksemów, 29 użyć):

4) heortonimy (nazwy świąt)¹⁰: *Zòdészny Dzeń* (1 r.: C, s. 41), (*na*) *Katarzënë* (1 r.: C, s. 53), (*na*) *swiãtego Andrzeja* (1 r.: C, s. 53), *wilejô Gódów* (1 r.: C, s. 69) i przymiotnik *wiliowi* (1 r.: P, s. 69: *wiliowô jôda*), *Godë* (6 r.: C, s. 61; 65; 69; L, s. 56; P, s. 65, 2 r.) i przymiotnik *gòdowi* (2 r.: C, s. 65 i 67: *zëczbë*), *Palmowô Niedzela* (1 r.: C, s. 111), *Wiòldzi Tidzén* (1 r.: C, s. 113), *Wiòldzi Piãtk* (1 r.: C, s. 5), *Wiòlgô Sobòta* (1 r.: C, s. 111), *Jastrë* (2 r.: C, s. 107; 111) i przymiotnik *jastrowë* (4 r.: C, s. 111: *Pònedzòłk, zwëczì*; s. 115: *Pònedzòłk*; O, s. 115: *jôda*), *Jastrowi Pònedzòłk* (2 r.: C, s. 111, 115), *wilëja swiãtegò Jana* (1 r.: C, s. 157);

5) nazwy zabytków, czyli należące do nazewnictwa miejskiego nazwy tzw. punktów: *kòscòłë: Sw. Mariji, Sw. Brigittë, Sw. Katarzënë* (3 r.: C, s. 102), *wieża Mariaccziégò Kòscòła* (1 r.: C, s. 103);

6) ideonim (tytuł książki religijnej): „*Mòli katéchizm*” (1 r.: C, s. 121).

Zwraca uwagę, że – mimo stosunkowo dużego, zwłaszcza jak na elementarz, urozmaicenia typologicznego w zakresie obu grup – nazwy własne związane z religią są znacznie liczniejsze (20 leksemów) od nazw własnych związanych z wiarą (6 leksemów), głównie ze względu na liczbę heortonimów (15 leksemów).

2.1.2. Jeśli chodzi o zaprezentowany w elementarzu słownik nazw pospolitych związanych z wiarą (19 leksemów, 48 użyć), składają się na niego:

1) nazwy czynności i stanów Boga: *z martwëch wstòc* (1 r.: C, s. 115), *wëbawic* (1 r.: C, s. 4, 5), *łaska* (1 r.: C, s. 69), *jak je w gwiondzech zapi-sóné* (1 r.: C, s. 5);

¹⁰ E. Breza, *Pojęcie heortonimii i jej przedmiot badawczy*, [w:] tegoż, *Florilegium linguisticum*, red. J. Treder, A. Lewińska, Gdańsk 2002, s. 194-199.

2) nazwy czynności i stanów człowieka wyrażających jego stosunek wobec Boga: *uwierzĕc* (1 r.: C, s. 5), *miec wiarã* (1 r.: C, s. 5), *grzĕch* (2 r.: C, s. 131; 159);

3) nazwy osób i ich cech określanych ze względu na stosunek do wiary: *swiãti* (1 r.: L, s. 24), *patrónka* (1 r.: C, s. 57; o świętej Barbarze: *nasza òpiekùnkã*), *pògańszi* (2 r.: C, s. 157: *zwĕk, czasĕ*);

4) nazwy transcendentnej istoty człowieka: *dĕsza* (3 r.: C, s. 21; s. 141, 2 r.);

5) nazwy istot ponadludzkich (głównie złego ducha): *diòbel* (6 r.: s. 141, 6 r.) i przymiotnik *diòbelszi* (8 r.: C, s. 21: *kam*; s. 141, 4 r.: *zelĕskò, zelĕ, rola* 2 r.), *pùrtk* (8 r.: C, s. 21, 3 r.; s. 141; P, s. 21, 2 r.; P, s. 141, 2 r.) i przymiotnik *pùrtkòwy* (1 r.: C, s. 63: *larwa*), *biĕs* (1 r.: C, s. 141), *ukòzka* (6 r.: C, s. 4, 3 r.; s. 5, 2 r.; s. 75);

6) nazwy miejsc transcendentnych: *piekło* (1 r.: C, s. 141) i przymiotnik *pieczelny* (2 r.: C, s. 21, 2 r.: *mãczy, pòdziemĕ*).

Z religią wiążą się w kaszubskim elementarzu następujące określenia apelatywne (40 leksemów, 74 użycia):

1) nazwy religijnych czynności wiernych: *spówiĕdz* (1 r.: S, s. 144), imiesłów *swiãcony* (1 r.: O, s. 115: *jastrowòjòda*), *majewĕ* (2 r.: C, s. 133; S, s. 132) // *majowĕ* (2 r.: S, s. 132; P, s. 133), *pielgrzimka* (1 r.: S, s. 144), *procesĕjò* (1 r.: S, s. 144), *òdpùst* (5 r.: C, s. 19; 61; 133; 144; 145) i przymiotnik *òdpùstowy* (1 r.: C, s. 144: *kramĕ*), *kòlãda* (2 r.: P, s. 67; 69), *Alleluja! Alleluja! Alleluja!* (3 r.: C, s. 69);

2) nazwy ludzi związanych ze sprawowaniem kultu religijnego: a) osób duchownych: *ksydz* (1 r.: L, s. 22), *kartĕzòn* (1 r.: C, s. 158), *zòkònnice* (1 r.: C, s. 117), *pastor* (1 r.: C, s. 121); b) osób świeckich: *kòmpanija* (3 r.: C, s. 145, 2 r.; S, s. 144), *marszòlk* (1 r.: S, s. 144), *òbrãznik* (1 r.: S, s. 144), *òdpùstownik* = *pielgrzim* (1 r.: S, s. 144);

3) nazwy budynków religijnych: *kòscoł* (11 r.: C, s. 102; 103; 113; 123; 125; 133; 142, 3 r.; 158; S, s. 123) i przymiotnik *kòscelny* (1 r.: s. 117: *ornatĕ*), *kòscołk* (3 r.: C, s. 11; 133, 2 r.), *katĕdra* (1 r.: C, s. 43), *klòsztor* (3 r.: s. 117; 157; 158), *cerkwio* = *kòscoł* (1 r.: S, s. 123), *kapela* = *kaplĕca* (1 r.: S, s. 144), *kaplĕczka* (2 r.: C i P, s. 133), *kalwarĕjò* (2 r.: C, s. 142; 143) // *Kalwarĕja* (1 r.: C, s. 145);

4) nazwy przedmiotów związanych z kultem religijnym, głównie stanowiących wyposażenie kościoła: *wòłtòrz* (1 r.: S, s. 144), *figùra* (2 r.: C, s. 133: *Bozi Matczy*; P, s. 133: *cĕdownò*), *òbròz* (2 r.: S, s. 144; 145:

z *Ôlëwë*), *feretrón* (1 r.: S, s. 144), *zwón* (1 r.: C, s. 133), *zwónczi* (1 r.: C, s. 113), *klëkòtchi* (2 r.: C, s. 4; 113), *klaprë* (3 r.: C, s. 111, 2 r.; s. 113), *stanica* = *chorągwió* (1 r.: S, s. 144), *szopka* (1 r.: P, s. 67), *ornat* (1 r.: C, s. 117).

Do pogranicza zjawisk kultowych i kulturowych, czyli pogranicza religii i obyczajów (9 leksemów, 18 użycie), odnoszą się:

1) nazwy czasu przeznaczonego na kult religijny: *swiãto* (2 r.: C, s. 41; 61), *swiãta* (2 r.: C, s. 111; 113) i przymiotniki *swiãteczny* (1 r.: C, s. 61: *jestkò*) i *swiãtny* (2 r.: s. 69: *ùstów*; P, s. 67: *kòrta*), *swiãconé* (2 r.: C, s. 111; 113);

2) nazwy związane z grzebaniem zmarłych: *ùmarli* (1 r.: C, s. 41), *smãtòrz* (1 r.: C, s. 137), *zark* (1 r.: C, s. 158), *grobë* (5 r.: C, s. 23; 41, 3 r.; P, s. 41), *mòdżila* (1 r.: C, s. 41).

Większość wyrazów należących do słownictwa religijnego nazywa zjawiska związane z katolicyzmem lub ogólnie z chrześcijaństwem, ale pojawia się w elementarzu w kontekście obrzędów katolickich. Wyznania ewangelickiego dotyczą dwa leksemy: wyraz pospolity *pastor* (1 r.: C, s. 121) i nazwa własna „*Mòli katéchizm*” (1 r.: C, s. 121).

2.2. W *Kaszëbsczim abecadle* można znaleźć również słownictwo odnoszące się do religii innych niż chrześcijańska, charakterystyczne jednak, że są to wyłącznie wyrazy związane z szeroko rozumianym pogaństwem (por. przymiotnik *pògańszci* – C, s. 157: *zwék*, *czasë*): antycznym, germańskim i słowiańsko-kaszubskim. Z nazw własnych (21 leksemów, 25 użycie) należą do tej grupy:

1) nazwy istot ponadludzkich: *Neptun* (4 r.: C, s. 102, 2 r.; 103; 105), *Gòsk* (2 r.: C, s. 105; S, 140), *naji dëchë*: *Maniewid*, *Pòdlodownik*, *Bòrowó Cotka*, *Lelek*, *Grzenia*, *Pólnica*, *Chòchòlk*, *Nëja*, *Kùka*, *Mëtk*, *Òmańc*, *Czernik*, *Bòrowc*, *Mùmòcz*, *Pùrtk*, *Nëczk*, *Zenik*, *Smãtk* (1 r.: S, s. 140);

2) nazwa zabytku (fontanny): *Krësztòf* (1 r.: C, s. 102);
zaś z nazw pospolitych (5 leksemów, 6 użycie):

1) nazwy istot ponadludzkich: *bòzk* (1 r.: C, s. 105), *krosniãta* (1 r.: C, s. 107), *dëchë* (2 r.: S, s. 140; C, s. 158);

2) nazwy miejsc kultu: *kòntina* (1 r.: S, s. 86), *swiãtò góra* (1 r.: C, s. 121).

Ponadto pogranicze zjawisk kultowych i kulturowych (5 leksemów, 6 użycie) reprezentują:

1) nazwy pogańskich praktyk kultowych: *czarownictwo* (1 r.: C, s. 57), *sobótka* (2 r.: C, s. 157; 159) i przymiotnik *sobòtkòwy* (1 r.: C, s. 157: *ògniszczà*);

2) nazwy związane z grzebaniem zmarłych: *ùrna* (1 r.: C, s. 15) i *krãdźi* (1 r.: C, s. 137).

Nazwy własne i pospolite istot ponadludzkich odnoszą się do wiary, cztery pozostałe grupy nazw – do religii.

2.3. Już pobieżne przyjrzenie się zbiorowi nazw odnoszących się w *Kaszëbszim abecadle* do wiary i religii skłania do pewnych wniosków ogólnych.

Po pierwsze, zwraca uwagę bogactwo słownictwa religijnego (45 leksemów odnoszących się do wiary chrześcijańskiej i 26 leksemów odnoszących się do wierzeń pogańskich, ponadto – odpowiednio – 9 i 5 leksemów nazywających zjawiska z pogranicza kultu i kultury). Jest to przy tym zasób nazw z pewnością – zwłaszcza w warstwie onomastycznej – zbyt obfity jak na możliwości poznawcze przeciętnego siedmiolatka, który na tym etapie rozwojowym skupia uwagę na sobie i swoim najbliższym otoczeniu.

Jednak wyrazy reprezentujące pola semantyczne wiary i religii pełnią na kartach kaszubskiego elementarza nie tylko funkcje poznawcze, lecz również funkcje ideowe. Bogactwo słownictwa i jego urozmaicenie semantyczne ma niewątpliwie świadczyć o bogactwie kultury prezentowanej na kartach elementarza. Staranny dobór wyrazów związanych z wiarą i religią służy kreowaniu określonego obrazu Kaszub i Kaszubów: poprzez odniesienie słownictwa religijnego do pięciu wyznań (wiary chrześcijańskiej katolickiej i ewangelickiej oraz wierzeń pogańskich rzymskich, gockich i kaszubskich) – obrazu wielokulturowości ziemi kaszubskiej (choć zmiennej w czasie, nie w przestrzeni); poprzez przypomnienie kontyny na Rugii – obrazu dawnych Kaszub jako terytorium geograficznie bardzo rozległego, znacznie przewyższającego współczesny obszar zamieszkały przez Kaszubów; poprzez nawiązanie do wiary dawnych Kaszubów i Gotów, a także nienazwanego ludu żyjącego przed trzema tysiącami lat na obecnych Kaszubach (wytwórcy urn) – obrazu kaszubskiej tradycji kulturowej jako sięgającej korzeniami zamierzchłej starożytności; poprzez utożsamienie Neptuna, Krësztofa i Gòska – obrazu kultury kaszubskiej jako kultury uniwersalnej i równoprawnej wiel-

kim kulturom europejskim; a poprzez wymienienie piętnastu nazw *najich dëchów* – obrazu bogactwa i odrębności wiary pogańskich Kaszubów. Dzięki posłużeniu się słownictwem związanym z wiarą i religią na kartach *Kaszëbszczëgo abecadła* kaszubska kultura jawi się zatem jego czytelnikom jako kultura rozległa w czasie i przestrzeni, a przy tym całkowicie odrębna, ale zarazem zróżnicowana i uniwersalna. Tezę o przewadze wpływu na użycie słownictwa religijnego aspektu ogólnokulturowego nad aspektem ściśle religijnym potwierdza przewaga ilościowa – zarówno w zakresie pól tematycznych, jak i wyrazów oraz ich użycie – nazw odnoszących się do religii nad nazwami odnoszącymi się do wiary¹¹.

Po drugie, charakterystyka językowa leksyki religijnej, czyli słownictwa w znacznym stopniu abstrakcyjnego, odnoszącego się do zjawisk życia duchowego, ponadto obfitującego w wyrazy nazywające realia obcych kultur, świadczy o budowaniu przez autorów *Kaszëbszczëgo abecadła* na kartach tego podręcznika nie tylko prestiżu kaszubskiej kultury, ale również prestiżu języka kaszubskiego jako języka o rozwiniętej poliwalencji¹². Ubóstwo leksyki abstrakcyjnej to przecież jedna z cech, za pomocą której przeciwstawia się językom literackim gwary i dialekty. Wartość stylistyczna wyrazów religijnych w kaszubskim elementarzu wskazuje ponadto na znaczącą przewagę elementów języka literackiego w wersji współnoodmianowej (nieekspresywnej, niespecjalistycznej, nieerudycyj-

¹¹ Wiele o funkcji ideowej słownictwa religijnego mówi również nasycenie tymi wyrazami poszczególnych gatunków tekstów własnych autorów elementarza. Najwięcej wyrazów zawierają – skądinąd najdłuższe – teksty narracyjne (czytanki), przy czym rozkład tego słownictwa jest w nich w miarę równomierny. W odróżnieniu od czytanek słowniczki tematyczne – ze względu na swą specyfikę – grupują wyrazy religijne tylko w dwu jednostkach, związanych z *najimi dëchami* i odpustem, a w pozostałych jednostkach słownictwo to niemal nie występuje. Znacząca jest również tylko wyjątkowa obecność tego słownictwa (dwa użycia) na listach słów zawierających określoną literę kaszubskiego alfabetu. Niezbyt często leksyka religijna pojawia się również w zadaniach dla uczniów, ale warto zwrócić uwagę, że nie tylko powtarzają one nazwy użyte w którymś z tekstów zasadniczych, tj. w czytance lub w wierszu, ale wprowadzają kilka nowych wyrazów, służąc uzupełnieniu zasobu wyrazów występujących w czytance, np. *kòlāda* (P, s. 67, 69) i *szopka* (P, s. 67).

¹² J. Zieniukowa, *Pojęcie aksjologiczne „prestiz” a społeczna sytuacja języków mniej używanych – casus lużycczyzny i kaszubszczyzny*, [w:] *Języki mniejszości i języki regionalne*, pod red. E. Wrocławskiej i J. Zieniukowej, Warszawa 2003, s. 79-100.

nej)¹³, a więc brak tu nie tylko typowych reprezentantów odmiany potocznej, lecz również ludowej (nawet spośród nazw *najich dëchów* większość została przejęta do elementarza z kaszubskiej literatury, np. *Borowò Cotka, Czernik, Smãtk*). Nastąpiło tu zatem zarazem podniesienie ludowości do wartości etnicznych.

3. Interesujących informacji dostarczają również dane o okolicznościach użycia słownictwa religijnego w tekstach autorów elementarza. Nawet bez szczegółowych analiz zwraca uwagę, że niewiele jest w *Kaszubskim abecadle* jego użycie bezpośrednio związanych z wiarą i religią.

3.1. Tylko pośrednio z wiarą i religią łączą się nazwy religijne występujące „w funkcji »przedmiotu pomocniczego« w metaforze”, co w ogóle nie wiąże się „z ich przedmiotowym, różnym co do stopnia złożoności i samodzielności, osadzeniem w świecie przedstawionym”¹⁴ elementarza. Dzieje się tak w wypadku wyrazów o pierwotnym znaczeniu religijnym użytych przenieście: *wëbawisz zapadli zómk* (słowa królewionki skierowane do Remuska, s. 4), *razem wëbawimë zapadli zómk* (słowa Remuska do czytelników, s. 5), *uwierzą w ji [tj. Strachu] moc* (s. 5), *Jachac do Chònic, a nie zazdrzëc do Brusów, to bëłbë grzëch* (s. 131), *I chwala Bògù!* ‘to dobrze’ (s. 149). Dotyczy to także słów stanowiących składniki mniej lub bardziej sfrageologizowanych porównań: *jego [tj. Strachu] szãtopiërzowë lecëdla biją ò siebie jak klekòtci we Wiòldzi Piątk* (s. 4–5), *tam [tj. w supermarketach] je wiele czekawego, jak na jaczim odpusce* (s. 19), *jak je w gwiondzech zapisóné* (s. 5). Przenoście i porównania pozwalają sięgać po słownictwo religijne bez sięgania po tematykę religijną.

Nieco inne konsekwencje wywołuje przeniesienie na inne obiekty nazw własnych. Taka sytuacja wystąpiła w wypadku wyrazu *Gòsk*, który pojawił się w elementarzu nie tylko w pierwotnej funkcji nazwy pogańskiego bożka morza, lecz również wtórnie w funkcji nazwy okrętu wojennego, czyli chrematonimu: *wórny òkrãt MS „Gòsk”* (s. 105), w nawiązaniu do

¹³ A. Markowski, *Leksyka wspólna...*, dz. cyt., s. 20.

¹⁴ A. Stoff, *Problematyka teoretyczna funkcjonowania motywów roślinnych w utworach literackich*, [w:] *Literacka symbolika roślin*, praca zbiorowa pod red. A. Martuszeńskiej, Gdańsk, 1997, s. 18.

starej europejskiej konwencji nazewnictwa obowiązującej w obrębie nazw statków (por. polskie nazwy „Posejdon”, „Neptunia”, „Wodnica”, „Panna Wodna”)¹⁵. Nowe zastosowanie nazwy *Gósk* kreuje obraz nowoczesnej cywilizacji kaszubskiej sięgającej do korzeni własnych i europejskich, ponadto umożliwia – dzięki uczynieniu tego wyrazu treścią napisu na burcie statku (por. obrazek na s. 104)¹⁶ – ukazanie języka kaszubskiego jako języka o pełnej poliwalencji, używanego w międzynarodowej przestrzeni publicznej.

3.2. Inną funkcję pełni słownictwo religijne występujące we frazeologizmach, będących jednostkami frazeologicznymi wyodrębnionymi z punktu widzenia nadawcy¹⁷, tzn. w tekstach kliszowanych odtwarzanych przez nadawcę z pamięci.

Tylko w takich tekstach – stanowiących fragmenty ludowych tekstów obrzędowych – pojawiają się w elementarzu nazwy *Bóg* oraz *Chrystus* i *Jeżus*. Obrazek przedstawiający wśród *póstacéji z gwjózdczi* dziecko przebrane za kominiarza opatrzony został podpisem: *Jeżësk narodzony / Niech mdze pòchwòlony* (s. 62), w czasie kaszubskiej gwiazdki dziecięcy aktor grający Szandarã sklôdô žëczbë: *Bóg zapłac wiele razy, waspanie, / za milé w chëczach waji pòwitanié! (...)* *Wama i dzecóm, Bòże, dój zdrowié, ò łaskach niech sã wszeden dowié. Niech całé te chëcze Bóg w swòji mò pieczë* (s. 69), a podczas *dëgowaniô jałowcowima dëgòwkami* chłopcy wołają: *Przëszlë më tu na dëgùsë. / Zaspiewac chcëm ò Christuse. / Ô Christusu, co z martwëch wstòł. / Alleluja! Alleluja! Alleluja!* (s. 115). *Bóg* obecny jest w tym podręczniku tylko w cytatach, a więc na cudzą, i to podwójnie cudzą odpowiedzialność, gdyż bohaterowie elementarza też tylko odtwarzają cudzy tekst. Ze względu na rodzaj cytowanych tekstów słownictwo religijne służy eksponowaniu nie wartości religijnych,

¹⁵ H. Górniewicz, *Onomastyka statków*, [w:] tegoż, *Wstęp do onomastyki*, Gdańsk 1988, s. 97, 102.

¹⁶ Ilustracja ta przedstawia duży statek pasażerski, na którego burcie widnieje napis *Gósk*, co sugeruje nie tylko status kaszubszczyzny jako języka państwowego, lecz również istnienie rozwiniętej gospodarki kaszubskiej. Podobną funkcję pełni napis „*Norda*” na obrazku ukazującym redakcję pisma (s. 100) oraz napisy apelatywne na innych ilustracjach: *riz*, *mléko*, *krëpë* na opakowaniach produktów spożywczych (s. 96) i *szkòła* na budynku szkolnym (s. 6, 160).

¹⁷ W. Chlebda, *Frazematyka*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001, s. 335-342.

lecz etnograficznych (ukazanie specyficznie kaszubskich obyczajów), a w konsekwencji etnicznych. Dlatego symptomatyczne jest, że fragmenty tekstów towarzyszących starym obyczajom włożyli autorzy podręcznika wyłącznie w usta dzieci, dowodząc żywotności kaszubskich tradycji i czyniąc właśnie najmłodsze pokolenie gwarantem ich przetrwania. Tę samą funkcję pełni fragment obrzędu *scynaniô kani*, zawierający słowo *grzéch*: (...) *knôpi krzikają: – Jidzemë z kanią! (...) Niech grzéchë swòje na sobie czëje!* (s. 159). Znajomość formuł obrzędowych zawierających słownictwo religijne jest w elementarzu warunkiem czynnego, a więc pełnego uczestnictwa w kulturze.

Bierne uczestnictwo w kulturze kaszubskiej, sprowadzające się do wiedzy o tej kulturze, utrwała natomiast inny gatunek tekstów kliszowanych cytowanych w elementarzu – przysłowie. W elementarzowych czytankach zacytowano dwa przysłowia z imionami świętych. Raz wprowadzono je do tekstu narracyjnego za sprawą bohatera dziecięcego: „To gwës stądka sã gôdô: *Na swiãtégò Andrzeja dzewùsom z wrózeniô nôdzeja – nadczydô Mõnika*” (s. 53), raz za sprawą osoby dorosłej, jako reakcję na zauważenie przez dzieci w kutrze obrazka świętej Barbary: „To je swiãtô Barbara, nasza òpiekùnkã – gôdô ùja Féliks – *Barbara swiãtô ò rëbókach pamiãta – pówiôdają ù nas*” (s. 57). Podwójny cytat (ùja Feliks powtarza powszechną mądrość ludową) jest kolejnym sygnałem unikania przez autorów bezpośrednich nawiązań do kwestii religijnych, wprowadzając poczucie pewnego dystansu wobec religii, zaś wystąpienie tych przysłów w wypowiedziach dzieci lub kierowanych do dzieci jest kolejnym dowodem istnienia w świecie elementarza międzypokoleniowej transmisji treści kultury kaszubskiej.

Natomiast tekst życzeń świątecznych: *Wiesołëch ë zdrowëch Gòdów, szczëtlëwégò Nowégò Roku sëlaje familëjõ Wentów* (s. 65) współbuduje obraz języka kaszubskiego jako języka o pełnej poliwalencji, życzenia „pocztówkowe” należą bowiem do gatunków typowych dla współczesnej kultury masowej i do form komunikacji typowych dla nowoczesnej cywilizacji.

3.3. Również większość pozostałych wyrazów odnoszących się do wiary i religii uczestniczy w budowaniu postulowanych wartości pozareligijnych, etnicznych: krajoznawczych, społecznych, językowych i historycznych.

3.3.1. O wyborze wielu wyrazów z kręgu religijnego zdecydowały w kaszubskim elementarzu względy krajoznawcze, chęć ukazania piękna nadmorskiej krainy. Niektóre teksty zawierające słownictwo religijne są nawet stylizowane na tekst przewodnika turystycznego, np. *A czej wa ju jesta w Kartuzach, wa mûszita mûszebno ôbezdrzec klôsztor, co mô dak na sztôlt zarkù* (s. 157). Wyrazy o znaczeniu religijnym występują w opisach osobliwości turystycznych: *rozwôlënë kôscola, jaczé wskazëją, dze bëta przôdë Łeba* (s. 125), *wanożną chłoscëną wsë [Wãsorë] są kamianë krãdži* (s. 137). Dotyczy to zwłaszcza obiektów architektonicznych, zarówno architektury ludowej: „no bûtnowé mùzeùm mô wiele czekawëch stôrëch bûdinków, *kôscolk*, mlin, a nawetka stôrą szkôłã” (w skansenie we Wdzydzach, C, s. 11), jak i architektury „wysokiej”: *kôscolë: Sw. Mariji, Sw. Brigittë, Sw. Katarzënë* (s. 102), „slédné parminie słuńca zlocëłë (...) stolemną *wieżã Mariaccziégò Kôscola*”, *Neptun* (s. 103), „Przed Artusowim Dwôrã stoi wôdownica *Neptuna*. Kaszëbi nazëwają wôdownicã *Neptuna Krësztol*” (s.102), „snôżô *kalwarëjô* w Wejrowie” (s. 142). Jako atrakcyjne turystycznie ukazane są również ruchome zabytki kultury materialnej, zwłaszcza dzieła haftu kaszubskiego: „czedës w Żukówie i Żarnówcu bëłë *klôsztorë*, w nëch córczi pòmòrsczi szlachtë ùczëlë sã wëszëwù złotima nitkama”, „më widzelë w żukòwsczim mùzeùm tak piãkno wëszëté *kôscelne ornatë*”, „Jak Prësòk pòzamkł *klôsztorë, zòkônнице* zacząłë ùczëc dzëwczãta z òkòlégò” (s. 117).

Również odpust w Wejherowie został przedstawiony jako swoisty kompleksowy „regionalny produkt turystyczny”. Opis odpustu oprócz słownictwa religijnego (s. 144: *procesëjô, kòmpanijô, marszòlk, pielgrzimka, wôltòrz, spówiëdz, ôbraznik, kapela = kaplëca, ôdpùstownik = pielgrzim, stanica = chorągwiò, ôbrôz = feretrón*) zawiera liczne wyrazy związane z zabawą i rozrywką (s. 144: *òrkestra, bómczy, lizòk, pieprznik, młoleczka*; s. 145: *gwizdówka, młoleczka, bûda = stojiszczë, cëkrzanò wata, malowóny ptòszk, kùrk na drótkù*).

3.3.2. Słownictwo religijne występuje też w legendach podkreślających oryginalność ludowej kultury duchowej: legendy wykorzystujące motyw diabelskich kamieni i tabaki wprowadzają słownictwo związane z diabłem i duszą (*diòbelszi kam – tytuł, pùrtk, dësza, „pieczelne mączci cebe po smiercë czekają*”, „[Pùrtk] zapòdł sã przed słuńcã w *pieczelne pòdziemé*”, gdy w poleceniu „Pùrtk zapòdł sã pòd zemiã” – C, s. 21; *diòbel-*

szcë zelëskò, diôbel, dësza, pùrtk, do piekła – s. 141), a sianowska legenda o Matce Bożej – słownictwo maryjne. W opowieści o fontannie Neptuna wyeksponowano związek Kaszubów z Gdańskiem i jego kulturą m.in. dzięki zastosowaniu odrębnej kaszubskiej nazwy *Krësztof*.

Użycia słownictwa religijnego wymagały również opisy działań teatru ludowego: gwizdów i scynaniô kani, podkreślających oryginalność kultury kaszubskiej (*pùrtkòwò (...) larwa* – s. 63; nazwy postaci teatralno-obrzędowych, *sztaturë widzawiszcza* – postaci z gwiazdoci, np. *Pùrtk, Smierc – Godë*, s. 61), por. *Tam sam jesz pòlq sobòtci, le dzysò całò ceremónijò je barzi téatralnym widowiszczã jak czarownictwã* (s. 159).

3.3.3. Wyrazy związane z wiarą i religią służą również podkreślanii roli języka wśród kaszubskich wartości etnicznych: wprost, poprzez wzmiankę o dziele *Mòstnika, pastora ze Smòldzëna, co no wëdòł „Mòli katéchizm” dlò Kaszëbów*, i pośrednio, poprzez umieszczenie w słowniczku wyrazów o odmiennych od polskich cechach fonetycznych: *ksydz* (s. 22), *swiãti* (s. 24), morfologicznych: *majewé = majowé* (132), i semantycznych: słowińska *cerkwio = kòscòł* (s. 123), *Godë* (G, s. 56).

3.3.4. Stosowanie słownictwa religijnego pozwala także na wydobycie motywu zakorzenienia Kaszubów i Kaszub w przeszłości, konotując zarazem najważniejsze wydarzenia kaszubskiej historii: od urn sprzed trzech tysięcy lat, przez pogańską kontynę w Arkonie, chrystianizację (*Żebë ne dëchë wënëkac, sprowadzëłë kartëzónów. Ti zbùdowelë klòsztor i kòscòł, co mò dak na sztòłt zarkù* – s. 158) i cywilizacyjną misję klasztorów (*czesdës w Żukòwie i Żarnòwcu bëłë klòsztorë, w nëch córczi pòmòrszczi szlachtë ùczëlë sã wëszëwù złotima nitkama*, s. 117), po czasy pruskie, gdy *Prësòk pòzamkł klòsztorë* (s. 117). Wśród faktów ważnych dla kaszubskich dziejów wymienia się także wielowiekowe tradycje religijne: *Lëdze ju pònad trzësta lat chòdzą na òdpust do Wëjrowa* (s. 145). Nawet odgrywający szczególną rolę motyw samodzielności politycznej Pomorza nie może być przywołany bez użycia słownictwa religijnego: *pòrtretë kaszëbszczich ksyżëców* znajdują się w *òlëwsczi katédrze* (s. 43).

3.4. Rzadziej słownictwo religijne uczestniczy w kaszubskim elementarzu w kreowaniu wartości pozareligijnych innych niż etniczne. Należą do nich wartości ludyczne, rodzinne i społeczne. Święta katolickie są

ukazane jako czas nie tyle święty, co świąteczny, odświętny, kontekście niebanalnego spędzania czasu i rozrywki. Przykładami odwoływania się za pomocą słownictwa religijnego do wartości rodzinnych są fragmenty: *browing, jaczi mie tatł kùpil na òdpùsce* (s. 61), *wszètcè szèkùją sã do tegò swiãta. Mama z tatã mësłà ò porzãdkach i ò swiãtecznym jestkù* (s. 65), *przed Jastramë wiedzno sã robi pòrzãdçi* (s. 107). Ilustracją wykorzystania leksyki religijnej do budowania więzi społecznej są wyrażenia *kartë z gòdowima zèczbama* (s. 65) i *gòdowé zèczbë* (s. 67).

3.5. Stosunkowo rzadko wyrazy związane z wiarą i religią występują w czytankach napisanych przez autorów elementarza w kontekstach religijnych, przy czym dotyczy to wyłącznie użyć w funkcji mimetycznej, tzn. relacji o zachowaniach modlitewnych: *W Swiõnowie òdèzwòł sã stòri zwòn. W malèchnym kòscòtkù, jakno na całèch Kaszèbach òb mój, wieczorã, je majewé. Lédze schòdają sã, zèbë uczèc Bòzã Matkã* (s. 133). Autorzy elementarza wyraźnie unikają jednoznacznych użyć o charakterze konfesyjnym.

4. Słownictwo religijne użyte w tekstach własnych autorów elementarza bierze zatem udział w tworzeniu systemów symbolicznych, dzięki którym następuje integracja zbiorowości kaszubskiej i jej wyodrębnienie poprzez odgraniczenie od innych zbiorowości¹⁸. Wyrazy związane z wiarą i religią budują symboliczną przestrzeń „małej ojczyzny” Kaszubów, jej symboliczną historię, więzi społeczne i system aksjologiczny. Takie wykorzystanie wyrazów o znaczeniu religijnym doskonale wpisuje się w ustalenia socjologów, według których religijność jest podstawową cechą określającą kształt kaszubskiego autostereotypu: „Niemał 4/5 badanych (71–84%) uważa, że cecha ta bardziej charakteryzuje Kaszubów niż innych mieszkańców kraju, natomiast zaledwie 2% sądzi, że jest odwrotnie, pozostali zaś nie widzą pod tym względem różnic. Można powiedzieć, że dla większości dzisiejszych Kaszubów religia i wartości z nią związane (np. znaczenie rodziny) – choć traktowane nieraz zwyczajowo – są nadal najważniejsze w kaszubskim systemie wartości, jako że auto-

¹⁸ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 36.

¹⁹ B. Synak, *Kaszubska tożsamość. Ciągłość i zmiana. Studium socjologiczne*, Gdańsk 1998, s. 110.

stereotypy wyrażają zawsze istotne treści kultury danej grupy. Uzasadnienia tych treści szukać należy przede wszystkim w losach zbiorowych Kaszubów, w roli Kościoła, parafii i księdza w podtrzymywaniu ich polskości. Tradycyjno-obyczajowy charakter kaszubskiej pobożności J. Karnowski przedstawił w sposób następujący: »Religijność to elementarny oddech duszy kaszubskiej, nie kierująca się rozumowaniem, lecz głęboko pojmowana uczuciem; rozumowanie zastępuje jedynie zwyczaj, tradycja, a przede wszystkim osoba księdza«²⁰. Ponadto „system wartości chrześcijańskich stanowi na Kaszubach nadal solidny fundament życia społecznego, który tutaj został – jak się zdaje – naruszony w mniejszym stopniu niż w innych rejonach Polski, a niektóre elementy życia religijnego (np. kult „Królowej Kaszub” – Matki Boskiej Sianowskiej i Swarzewskiej czy Kalwarie w Wejherowie i Wielu) pełnią ciągle znaczącą funkcję integracyjno-tożsamościową”²⁰.

Druga istotna funkcja słownictwa religijnego w kaszubskim elementarzu polega na łągodzeniu kontrastu między dwiema przeciwstawnymi tendencjami językowymi obecnymi na kartach tego podręcznika: do podtrzymywania tożsamości etnicznej i do budowania prestiżu języka. Poczucie tożsamości etnicznej musi opierać się na tradycji, a żywa tradycja kaszubska wywodzi się z kultury ludowej, która bywa niekiedy ujemnie wartościowana i przez elity kaszubskie, przeciwstawiające się folklorowi i „skansenowi”, i przez całą kaszubską społeczność. Tymczasem słownictwo religijne, choć osadzone w kulturze ludowej, ma jednocześnie charakter uniwersalny. Na kartach elementarza słownictwo religijne staje się zatem nośnikiem wartości etnicznych i gwarantem ich prestiżu.

Takie potraktowanie słownictwa religijnego jest konsekwencją niespójności gatunkowej kaszubskiego elementarza, która „wynika z faktu, iż autorzy chcieli go zapewne uczynić książką wielofunkcyjną: jest to zarazem trochę klasyczny elementarz, trochę podręcznik do nauki (a właściwie douczania) języka obcego, trochę wreszcie przewodnik po kulturze tego pięknego regionu”²¹.

²⁰ Tamże, s. 117-118.

²¹ J. Tambor, *Elementarna wiedza o elementarzach...*, dz. cyt., s. 266.